

تحوالات جمعیتی شهر تهران
در یک صد سال اخیر

مؤلف:

بیژن زارع

سرنشانه:	زارع، بیژن، ۱۳۲۹ -
عنوان و نام پدیدآورنده:	تحولات جمعیتی شهر تهران در یک‌صد سال اخیر / مؤلف: بیژن زارع؛ زیر نظر محمدحادی ایازی، سید رضا مصطفوی؛ [برای] شهرداری تهران، معاونت امور اجتماعی و فرهنگی، اداره کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی.
مشخصات نشر:	تهران: سازمان فرهنگی هنری شهرداری تهران، مؤسسه نشر شهر، ۱۳۸۹.
مشخصات ظاهری:	۲۴۴ ص.
شابک:	۰ - ۳۰۳ - ۲۳۸ - ۹۶۴ - ۹۷۸
وضعیت فهرست‌نویسی:	نیا
یادداشت:	کتابنامه
موضوع:	جمعیت - ایران - تهران - تحول و تغییر
موضوع:	تهران - جمعیت - تاریخ - قرن ۱۴ - آمار
شناسه افزوده:	مصطفوی، رضا
شناسه افزوده:	ایازی، محمدحادی
شناسه افزوده:	سازمان فرهنگی هنری شهرداری تهران، مؤسسه نشر شهر
رده‌بندی کنگره:	HB ۳۶۳۶/۴:۳۸۹
رده‌بندی دیویی:	۳۰۴/۶۰۹۵۵۱۲۰۲۱
شماره کتابشناسی ملی:	۲۰۵۲۹۶۶

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
اداره کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی

تحولات جمعیتی شهر تهران در یک‌صد سال اخیر

زیر نظر: دکتر سید محمدحادی ایازی، معاون امور اجتماعی
سید رضا مصطفوی، مدیر اداره کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی
مؤلف: دکتر بیژن زارع، عضو هیأت علمی دانشگاه تربیت معلم تهران

ناشر: مؤسسه نشر شهر

به سفارش: اداره کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران

نوبت و تاریخ چاپ: اول - ۱۳۸۹

شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه

ناظر چاپ: مصطفی پاکدل‌نژاد

آماده‌سازی و چاپ: مؤسسه نشر شهر

شابک: ۰ - ۳۰۳ - ۲۳۸ - ۹۶۴ - ۹۷۸

بها: ۵۵۰۰۰ ریال

همه حقوق محفوظ است. ©

Printed in Iran.

نشانی ناشر: تهران، خیابان پاسداران، خیابان شهید گل‌نی، خیابان شهید ناطق نوری (زمره)، شماره ۵۶،

بوستان کتاب، واحد ۱۲، مؤسسه نشر شهر. تلفن: ۲۲۸۴۲۳۷۸ - ۲۲۸۵۸۴۷۴ - ۲۲۸۵۶۱۱۸

فروشگاه مرکزی: میدان فلسطین، ضلع شمالی، شماره ۹، تلفن: ۸۸۹۵۲۵۳۴ - فروشگاه شماره ۱: ۲۲۸۷۳۹۷۴

www.shahrpress.ir

E-mail: info@shahrpress.ir

مؤسسه نشر شهر مرکز چاپ: ۸۸۲۲۱۹۰۶

نشانی اداره کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران: تهران، تقاطع خیابان شهید گمنام و بزرگراه کردستان، معاونت

اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران، طبقه دوم، اداره کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی

دورنگار: ۸۲۱۰۶۲۰۸

تلفن: ۸۲۰۶۰۰۰

فهرست مطالب

پیش‌گفتار	۷
درآمد	۱۱

فصل اول: جمعیت، شهرنشینی، مسائل و مشکلات آن

مسائل کالبدی شهر	۲۰
مسائل فرهنگی شهر	۲۳
مسائل مدیریتی شهر	۲۴
نگرش دولتی و مردمی به مدیریت شهر	۲۵
تعاریف و تئوری‌های نیاز	۳۲
پیامدها و ابعاد نابرابری	۴۳

فصل دوم: تهران در فرآیند تاریخی

تاریخچه‌ی شهر تهران	۶۱
تحولات جمعیتی شهر تهران در طول زمان	۶۷
جمعیت تهران در سرشماری سال ۱۲۴۶ هجری شمسی	۶۹
وضع مسکن و مالکیت بر آن	۷۲
توزیع جغرافیایی جمعیت	۷۳
تأسیسات شهری و اماکن عمومی	۷۷
تهران در سرشماری‌های رسمی کشور	۹۷
روند تحولات جمعیت تهران در سرشماری‌ها	۱۰۳

فصل سوم: باروری

عوامل مؤثر بر باروری	۱۱۲
باروری در شهر تهران	۱۱۶

۱۱۶	الگوهای باروری.....
۱۱۸	سطح باروری.....
۱۲۳	برآورد سطوح باروری در مقیاس شهرستان.....
۱۲۶	برآورد باروری تهران در سال ۱۴۰۰.....

فصل چهارم: مرگ‌ومیر

۱۴۰	جمعیت و مرگ‌ومیر در گستره‌ی زمان.....
۱۴۳	مرگ و میر در مطالعات جمعیت‌شناختی.....
۱۴۶	شاخص‌های اندازه‌گیری مرگ‌ومیر.....
۱۴۹	امید به زندگی.....
۱۵۰	دلایل مرگ.....
۱۵۲	تفاوت‌های مرگ‌ومیر.....
۱۵۷	کاهش مرگ‌ومیر و توسعه‌ی اقتصادی.....
۱۵۸	نگاهی به وضع و میزان‌های حیاتی شهر تهران در سرشماری‌های عمومی.....
۱۶۱	تحلیل روند تحولات سطح مرگ‌ومیر طی سال‌های ۸۴ - ۱۳۴۵ شهر تهران.....
۱۶۳	چگونگی میانگین، میانه‌ی سنی و سن‌نما در بین فوت‌شدگان تهرانی.....
۱۶۹	جمع‌بندی و نتیجه‌گیری.....

فصل پنجم: مهاجرت در تهران

۱۸۲	نظریه‌های مهاجرت.....
۱۸۶	شهرنشینی و مهاجرت روستا به شهر.....
۱۸۸	وضعیت مهاجرت در شهر تهران در فرآیند تاریخی.....

فصل ششم: جمعیت، ملاحظات سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی فرهنگی و اجتماعی

۲۰۳	مقدمه.....
۲۰۴	الگوی توسعه‌ی پایدار شهری.....
۲۰۷	سیمای جمعیت شهر تهران در پرتو سرشماری سال ۱۳۸۵.....
۲۵۱	فواید ارزیابی پیامدهای اجتماعی.....

منابع و مأخذ

۲۵۳	منابع فارسی.....
۲۵۹	منابع انگلیسی.....

پیش‌گفتار:

مدیریت شهری در کلان‌شهر تهران را به لحاظ تکوین و رشد سازمان به چهارم مرحله‌ی تاریخی می‌توان تقسیم کرد. موضوع محوری مدیریت شهری در مرحله‌ی اول به‌رغم تصویب قانون بلدیه در سال ۱۲۸۶ و پیش‌بینی مسئولیت‌های بسیار سنگین برای آن، عبارت است از فعالیت‌های خدمات شهری. مدیر شهر از مدیریت شهری ذهنیتی جز جمع‌آوری زباله و نظایر آن را نداشته است و تا سال ۱۳۴۳ شهرداران تهران، مسئولیت نظافت شهر را برعهده داشتند.

بر این اساس، بیشترین کارکنان شهرداری را رُفتگران تشکیل می‌دهند. مرحله‌ی دوم فعالیت شهرداری که از سال ۱۳۴۳ آغاز شد و تا سال ۱۳۶۹ ادامه یافت، با عنوان دوره‌ی ساخت‌وساز شناخته می‌شود. در این مقطع برای اولین بار مباحثی نظیر محدوده، خارج از محدوده، حقوق مکسبه، ساختمان‌های یک طبقه، دو طبقه و طرح جامع شهری، وارد ادبیات و فضای شهری می‌شود. با توجه به این شرایط، مهندسان، بیشترین نقش و مسئولیت را در خصوص مسائل شهری با رویکرد مهندسی بر عهده داشته‌اند.

شروع مرحله‌ی سوم مصادف با پایان جنگ و مدیریت شهری در پی اثرگذاری بر فضاهای کالبدی شهر است و به همین دلیل آن را سرلوحه‌ی کار خود قرار می‌دهد تا بتواند شهر را برای ساکنان آن قابل سکونت کند، زیرا «شهر پاک، شهر روان و...» و چشم‌اندازهایی نظیر موضوع جابه‌جایی پایتخت به‌صورت جدی در آن مقطع مطرح می‌شود. با اجرای راهبردهای جدید فضای شهر که در طول جنگ تحمیلی به دلیل

بمباران‌های پی‌درپی و عدم رسیدگی به لحاظ مشکلات مالی نامناسب می‌نمود، تغییر کرد و در رویکرد جدید، ساخت‌وساز بزرگراه تحقق یافت و در عمل نیز، کسب درآمد مستقل برای شهرداری به منظور «شهر پاک و شهر روان» اتوبان و برج گسترش یافته، شعارهای توسعه‌ی شهر مدنظر بوده است.

مرحله‌ی چهارم از سال ۱۳۸۴ آغاز شده، جهت‌گیری شهرداری به سمت اثرگذاری مدیریت شهری بر جنبه‌های فرهنگی و اجتماعی شهر است. شهرداری در کنار توجه به ابعاد کالبدی و عمرانی، نظافت، پاکیزگی، فضای سبز و محیط‌زیست شهر باید به موضوعاتی مانند سرمایه‌ی اجتماعی، مشارکت اجتماعی، اعتماد اجتماعی، سلامت اجتماعی شهر و شهروندان، ورزش و تندرستی و مسائلی نظیر اشتغال و بیکاری، حاشیه‌نشینی، زنان سرپرست خانوار، اعتیاد، وندالیسم و تكدی‌گری توجه کند و از افکار عمومی و توان مردم برای اداره‌ی شهر بهره جوید تا از این رهگذر به واسطه‌ی ارتقای معنوی (دخیل بودن مردم در اداره‌ی شهر)، یک ارتقای مادی نیز صورت پذیرد. هنگامی ارتقای مادی شهر پابرجا تر خواهد بود که ارتقای معنوی شهر استوار باقی بماند.

وجهی از ارتقای معنوی در شهر، حسن تعلق خاطر شهروندان به شهر است. این تعلق خاطر هر چه بیشتر باشد، شهروند می‌کوشد در نگهداری شهر خود کوشا تر ظاهر شود. عمده‌ترین دلیلی که باعث می‌شود شهرهای توسعه‌یافته زیباتر به نظر برسند، در همین امر نهفته است. در این گونه شهرها شکلی از ارتقای معنوی بسط یافته است که از این راه، شهروند می‌کوشد در توسعه‌ی شهر خود فعال و کوشا ظاهر شود.

اهداف و برنامه‌هایی که از سوی شهرداری در این مرحله مطرح می‌شود با تأکید بر شرایط، ظرفیت‌ها و خواسته‌های موجود در جامعه است، زیرا بی‌توجهی به خواست‌ها و انتظارات شهروندان تنها سبب انفعال و ناامیدی آن‌ها خواهد بود.

شهرداری در این دوره معتقد است، موفقیت و اعتبار یک نظام مدیریت شهری در گروی نهادینه شدن فرهنگ شهروندی، مسئولیت شهروندی، نهادینه شدن حقوق شهروندی و مشارکت شهروندان در مسائل شهری است، بنابراین، حمایت و ضمانت تحقق شهروندی همگی باید در گفتمان حقوقی شهرداری‌ها و قانون شهرداری‌ها لحاظ شود. شهروندان باید پیوسته عملکرد شهرداری‌ها را ارزیابی کنند و اگر این ارزیابی

مثبت باشد، اعتبار و در نهایت، بهره‌وری نظام مدیریت شهری افزایش خواهد یافت. در صورت درک نکردن و تحقق نیافتن مفهوم و پدیده‌ی شهروندی و حقوق و وظایف مرتبط با آن، به طور قطع انتظارات و خواسته‌های مردم خارج از حیطه‌ی وظایف قانون شهرداری‌ها قرار می‌گیرد یا این‌که شاهد از بین رفتن حقوق مسلم شهروندان خواهیم بود. برای حرکت به سوی شهری شهروندمدار و نظام مدیریت شهری معتبر، استقرار مردم‌سالاری شهری، تحقق فرهنگ شهروندی اجتناب‌ناپذیر است. نظام مدیریت شهری مانند دیگر نهادها در تبادل و تعامل با جامعه و شهروندان معنا پیدا می‌کند. با این نگرش در ادبیات مدیریت جدید شهری بر جنبه‌های اجتماعی و فرهنگی شهر و ساکنان کلان‌شهر تهران تأکید شده است.

پرداختن به این موضوعات و نیز فائق آمدن بر مسائل و مشکلات موجود و یافتن راه‌حل برای آن‌ها، مستلزم شناخت، ریشه‌یابی و تحلیل علل و عوامل مؤثر بر پیدایش، گسترش و پیامدهای این مسائل و موضوعات و بالاخره، ارائه‌ی راهبردهای مناسب مبتنی بر یافته‌های علمی است و این هدف زمانی به‌طور منطقی و مطلوب محقق می‌شود که از زمینه‌ی پژوهشی مناسبی برخوردار باشد.

اداره کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری شهر تهران با درک جایگاه و ضرورت پژوهش در شناخت و حل مسائل اجتماعی و فرهنگی، ارتباط وسیع و همه‌جانبه‌ای با دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی برقرار کرده و توانسته از ظرفیت‌ها و پتانسیل موجود در مراکز آکادمیک و پژوهشی در راستای ریشه‌یابی و تحلیل علل و عوامل مؤثر و ارائه‌ی راهبردهای مناسب مبتنی بر یافته‌های علمی برای مواجهه‌ی خردمندانه با این مسائل و برنامه‌ریزی علمی و عملی کمک بگیرد.

به سفارش ستاد کارآفرینی شهر «بررسی موانع کارآفرینی فرهنگی در تهران و پیشنهاد سیاست‌های مناسب برای توسعه‌ی آن» در این پژوهش، توسط محقق محترم آقای سیدجلال موسوی بازرگانی انجام پذیرفت و امید است نتایج این مطالعات بتواند سهمی هر چند ناچیز در جهت ارائه‌ی پاسخ مناسب به مدیران در پی داشته باشد.

سیدرضا مصطفوی

مدیرکل مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهر تهران

درآمد

در جهان پیشرفته‌ی امروز، ضرورت سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی در زمینه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی از بدیهیات و نیازهای اولیه‌ی اداره‌ی جامعه به‌طور اعم و جامعه‌ی شهری به‌طور اخص است. در این باره، از یک سو، باید مدیران و مسئولان اجرایی حوزه‌های مختلف شهری باور عمیقی به سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی علمی داشته باشند و از سوی دیگر، داده‌های پایه‌ی مورد نیاز برای این شیوه از مدیریت فراهم باشد. از آنجا که هم عامل و هم هدف هرگونه سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی حوزه‌ی شهری انسان است، فراهم آوردن داده‌های مختلف مربوط به جمعیت شهری ضرورتی دو چندان پیدا می‌کند.

براساس مواد برنامه‌ی اقتصادی - اجتماعی چهارم توسعه و سند چشم‌انداز بیست‌ساله به‌عنوان سند‌های بالادستی تعیین‌کننده‌ی جهت و مسیر توسعه‌ی شهری برای زندگی شهروندان، اداره‌ی کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهر تهران به‌عنوان اتاق فکر معاونت امور اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران و ادارات کل تابعه‌ی آن اقدام به فراهم آوردن اطلاعات پایه‌ی مورد نیاز کرد.

از سوی دیگر، انجام پژوهش‌های کاربردی به‌منظور ارائه‌ی توصیه‌ها و پیشنهادات مناسب برای سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی‌های اجرایی و هم‌چنین اجرای پژوهش‌های ارزیابی و توسعه‌ای با هدف ارزیابی سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌های توسعه‌ای مختلف

شهری از یک سو و ترجمه و تألیف کتاب‌های مرجع و اصلی با هدف تولید ادبیات نظری و پژوهش لازم، گام مهمی است که از سوی مسئولان اداره‌ی کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهر تهران برداشته شده و می‌شود.

کتاب «تحولات جمعیتی شهر تهران در یک‌صد سال اخیر» که هم اکنون آن را می‌خوانید، با رویکرد استفاده از داده‌های پایه‌ی موجود در آن، در یک چشم‌انداز تاریخی به‌ویژه با تأکید بر یافته‌های سرشماری‌های اخیر با هدف سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی‌های فرهنگی و اجتماعی در معاونت امور اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران و ادارات کل تابعه‌ی آن به سرانجام رسیده است.

این کتاب به‌گونه‌ای تدوین شده که فصول و محتوای هر فصل علاوه بر آن‌که نگاهی اجمالی بر نظریه‌های مرتبط با موضوع هر فصل انداخته، سعی دارد تغییر و تحولات آماری مربوط را در یک چشم‌انداز تاریخی مورد توجه قرار دهد و در ضمن، نگاهی تحلیلی به این تحولات ارائه کند. بر همین اساس، این نکته‌ی محوری را مدنظر قرار داده که محتوای کتاب با ساختار سازمانی و شرح مأموریت‌های نهاد شهرداری تهران به‌طور اعم و معاونت امور اجتماعی و فرهنگی شهرداری و ادارات کل تابعه‌ی آن به‌طور اخص هم‌خوانی تام و تمام داشته باشد.

با این رویکرد و با توجه به تجربه‌ی اجرایی مؤلف در اداره‌ی کل مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهر تهران، عناوین فصل‌ها و محتوای آن‌ها براساس سر فصل‌های مصوب تنظیم و تدوین شده است. کتاب شش فصل دارد که در فصل اول به بحث در خصوص موضوع جمعیت، شهرنشینی و مسائل و مشکلات مربوط به آن پرداخته شده است.

سپس، سعی شده با استفاده از اسناد و مدارک فرادستی، بنیادی‌ترین مفهوم زندگی شهری و مأموریت اصلی مسئولان اجرایی و مدیران شهری، یعنی به ارتقای «کیفیت زندگی» شهروندان توجه شود. در ادامه، در فصل اول، به اهم مباحث و نظریه‌های موجود در باب کیفیت زندگی و ابعاد آن برای تقویت فهم و آگاهی مدیران اجرایی شهری اشاره شده است.

در فصل دوم، به‌منظور آشنایی بهتر مدیران شهری، به بحث در چگونگی تحولات کالبدی و جمعیتی تهران در یک بستر تاریخی پرداخته شده و تلاش بر این بوده با

استفاده از اسناد و مدارک تاریخی و کتب و آثار مربوطه‌ی موجود، اطلاعات مفیدی ارائه شود. مهم‌ترین ویژگی مطالب فصل دوم، تأکید بر چگونگی توسعه و گسترش کالبدی تهران در اثر افزایش جمعیت آن در دوره‌های مختلف است.

سپس، با توجه به نقش عواملی همچون باروری، مرگ‌ومیر و مهاجرت در افزایش یا کاهش جمعیت در یک فرآیند تاریخی، فصل سوم به باروری اختصاص داده شده است.^۱ در این فصل، به‌ویژه با استفاده از آمارهای به‌دست‌آمده در سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن که از سال ۱۳۳۵ تاکنون به‌طور مرتب برگزار و نتایج کلی و تفصیلی آن انتشار یافته (غیر از سرشماری سال ۱۳۸۵)، سعی شده است تا چگونگی تغییر و تحولات باروری و علل و عوامل مؤثر بر افزایش یا کاهش آن تجزیه و تحلیل شود. در فصل چهارم، درباره‌ی پدیده‌ی مرگ‌ومیر در شهر تهران، البته با استفاده از داده‌های سرشماری‌های رسمی و مطالعات تحلیلی انجام‌شده، به‌ویژه در سال‌های اخیر بحث شود.

نکته‌ی حائز اهمیت در این باب، این است که تحلیل نسبی جامعی از روند مرگ‌ومیر و علل و عوامل عمده‌ی مؤثر بر آن، به‌ویژه با توجه به شاخص‌های مختلف و تحولات در علل مرگ‌ومیر در جهان، ایران و به‌خصوص با تأکید بر شهر تهران ارائه شده که می‌تواند کمک شایانی برای مسئولان سیاست‌گذار و برنامه‌ریز اجرایی در حوزه‌ی سلامت اداره‌ی کل سلامت شهرداری در کلان‌شهر تهران باشد.

در فصل پنجم، پدیده‌ی مهاجرت به تهران با استناد به داده‌های مربوط به سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن و علل و عوامل مؤثر بر آن، به‌خصوص چگونگی روند این پدیده در طی این سرشماری‌ها ارائه شده است.

و سرانجام فصل ششم، به ملاحظات اجتماعی - فرهنگی جمعیت و ضرورت‌های سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی اجرایی مرتبط با آن، از جمله مأموریت‌های اصلی معاونت امور اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران، اختصاص داده شده است. در این فصل با توجه به یافته‌های فصل‌های گذشته، نکات و ابعادی که باید از طرف مسئولان فرهنگی

۱. بررسی آمار جمعیتی شهر تهران مربوط به قبل از آغاز سرشماری‌های عمومی نفوس و مسکن از

سال ۱۳۳۵، در فصل دوم بررسی شده است.

و اجتماعی شهرداری تهران و ادارات کل تابعه‌ی آن برای ارتقای «کیفیت زندگی» و به‌ویژه با توجه به اهمیت انکارناپذیر پدیده‌ی «مصرف و سبک زندگی» شهروندان، هم از جهت پژوهشی و هم از جهت سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی به آن توجه شود، به اجمال و اختصار مطرح شده است.

لازم به ذکر است که قصد اصلی مؤلف کتاب از طرح این قبیل مباحث، جلب توجه مدیران و مسئولان سیاست‌گذار و برنامه‌ریز اجرایی در شورای اسلامی شهر تهران، شهرداری تهران و به‌ویژه، در حوزه‌ی معاونت امور اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران و ادارات کل تابعه‌ی آن درباره‌ی اهمیت موارد و نکاتی است که باید در سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌ریزی‌های اجرایی علمی با عنایت به تغییر و تحولات جمعیتی و شاخص‌های عمده‌ی آن توجه شود، بوده است. زیرا بدون توجه به این نکات، هرگونه سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی در ارتقای کیفیت زندگی شهروندان محکوم به شکست است.

ذکر این نکته نیز ضروری است که انتشار نیافتن عمومی داده‌های لازم، به‌ویژه داده‌های سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵ شهر تهران، تحویل کار را با تأخیری ناخواسته مواجه کرد. هر چند سرانجام، با تمهید راهکارهایی، این مشکل تا حدی برطرف شد.

در پایان، بر خود واجب می‌دانم به مصداق این عبارت قدسی: «وَلَمْ يَشْكُرِ الْمَخْلُوقُ وَلَمْ يَشْكُرِ الْخَالِقُ» از تمام کسانی که به‌نحوی در به ثمر رسیدن این کتاب سهمی داشته‌اند، به‌ویژه از مدیرکل پیشین دفتر - آقای صداقت - و مدیرکل فعلی - آقای مصطفوی - سپاسگزاری کنم. در ضمن، در همین جا از تمامی صاحب‌نظران و پژوهشگران تقاضا دارم که در راستای تکمیل و ارتقای محتوای کتاب، مؤلف را از راهنمایی‌های خود محروم نکنند.